

Відгук
Голова спеціалізованої
ради
д. філол. н., проф. 26.133.050
Вінтонів М.О.

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.050
у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
доктору філологічних наук, професору,
завідувачу кафедри української мови
факультету української філології,
культури і мистецтва
Михайлу ВІНТОНІВУ

Відгук

офіційного опонента **Калько Валентини Володимирівни**, доктора філологічних наук, професора, професора кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького про дисертацію **Тетяни Олександрівни Ключник «Концепт РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури»**, подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія

1. Актуальність дисертаційної роботи. Для сучасного етапу розвитку лінгвоукраїністики характерна підвищена увага до мови як маніфестанта етносвідомості. Особливу значущість при цьому має концептосфера внутрішнього світу, яка відображає етнічну своєрідність мовного членування довкілля, віддзеркалює специфіку його внутрішнього рефлексивного сприйняття, досвід та культуру народу, традиції, звичаї, міфологію тощо.

Антропоцентризм, набувши особливої ваги в лінгвістичній концепції В. фон Гумбольдта, відродившись після цілої епохи панування системоцентризму, у другій половині минулого століття повертається до науки про мову в якісно новому сприйнятті – на засадах когнітивної й комунікативної лінгвістики і посідає належне місце в парадигмальному просторі мовознавства XXI ст., постаючи одним із основних принципів сучасної лінгвістичної епістемології, показником загальної тенденції науки до гуманізації. Саме такий принцип і визнано провідним у дисертаційній праці Т. О. Ключник, яку відзначає спрямування на дослідження мови в єдності з національно-культурними, соціально-психологічними та індивідуально-особистісними чинниками.

Загальна зорієнтованість сучасних мовознавчих студій на вивчення лінгвальних одиниць з огляду на закладені в них національно-етнічні знання й

уявлення про позамовне довкілля, з одного боку, та потреба комплексного аналізу й вичерпного достовірного концептуального опису одного з універсальних культурних концептів РОЗУМ, фундаментально і регулярно представленого в українській мовній картині світу – з іншого, зумовлюють *актуальність* рецензованого дослідження.

2. Наукова новизна результатів дисертації (теоретичних та/або експериментальних). Поза будь-яким сумнівом, рецензована дисертація є внеском у розвиток лінгвістичної думки, оскільки, з одного боку, це узагальнення всього набутого дослідження концептів, якого досягла вітчизняна наукова думка, а з іншого – подібне осмислення завжди орієнтоване на перспективу, позаяк висвітлює ті напрями видозмін у структурі досліджуваного концепту, які є найсуттєвішими на сучасному зрізі. Наукова новизна представленої дисертації є беззаперечною, адже авторці вдалося створити цілісну картину специфіки вербалізації концепту РОЗУМ в українській мові, здійснити його комплексний опис, випрацювати його структуру, проаналізувати змістовий обсяг, взаємозв'язки та взаємовідношення знакових одиниць-репрезентантів досліджуваного концепту в інтелектуальному, антропному й соматичному кодах культури.

Наукову новизну роботи Т. О. Ключник визначає й виокремлення інтелектуального лінгвокультурного коду, що відображає уявлення й погляди спільноти на розумові здібності людини, значення інтелекту для соціальної адаптації і реалізації, а також формує критерії оцінювання суспільної діяльності (с. 123). Не можна не погодитися з одним із суттєвих висновків дослідниці, що «концепт набуває об'єктивації в системі культурних кодів – смислових утворень, що виражають погляд на дійсність під певним кутом зору» (с. 172).

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації. Теоретичне значення роботи Т. О. Ключник визначене передовсім характеристикою поняттєвого, образного й ціннісного складників концепту РОЗУМ, виокремленням основних факторів впливу на процеси категоризації дійсності. Теоретично вагомими є розглянуті в дисертації питання концепту і

концептуального аналізу (с. 42–52), вироблення методики аналізу досліджуваного лінгвокультурного концепту (с. 68–76).

Робота має прикладне значення, визначене широкими можливостями застосування отриманих результатів і матеріалів у навчальному процесі під час читання курсів із сучасної української літературної мови (розділи «Лексикологія», «Семасіологія»), стилістики, а також спецкурсів із лінгвістики тексту, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики тощо. Фрагменти роботи, присвячені описові вербалізації концепту РОЗУМ і розглядові його семантичного й аксіологічного наповнення, можуть прислужитися лексикографам для ідеографічних словників.

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації є беззаперечною, адже це перша спроба в лінгвоукраїністиці різноаспектно проаналізувати концепт РОЗУМ, установивши його місце й значущість в українському лінгвокультурному просторі, виявивши особливості його об'єктивації знаковими одиницями різного рівня складності, описавши концептуальні механізми вторинної номінації його репрезентантів. Аргументованість основних положень дисертації потужно забезпечує значний за обсягом матеріал, зібраний авторкою з різних джерел: більше ніж 200 лексико-семантичних одиниць, близько 150 фразеологізмів, 350 паремій, понад 500 текстових фрагментів, які оприявнюють концепт РОЗУМ у складі різних лінгвокультурних кодів. Усе це є надійним підґрунтям для усебічного наукового студювання. Дисертація має достатнє теоретичне забезпечення: до дослідження залучені новітні та класичні мовознавчі студії, а також роботи з історії, антропології, філософії, літературознавства, які є дотичними до проблеми, порушеної в роботі.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Загальний рівень дисертаційної роботи Т. О. Ключник вважаємо високим, таким, що засвідчує глибинну й усебічну обізнаність авторки у відповідній науковій проблематиці,

оволодіння методологією наукового пошуку, зумовлюючи теоретичну та практичну переконливість наведених міркувань.

6. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях. Дисертація Т. О. Ключник належно апробована на 8 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, її матеріали адекватно відображені в 7 публікаціях, 3 із яких надруковано у фахових виданнях України.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу. Структура роботи зорієнтована, з одного боку, на репрезентацію результатів, а з іншого боку – на читача, оскільки відображає логіку емпіричного дослідження: перший розділ роботи присвячений формуванню теоретичних засад, у другому і третьому – послідовно продемонстровано реалізацію задекларованих завдань, завдяки чому читач долучається до наукового пошуку, і нарешті, у висновках сформульовано концепцію.

Дисертація Т. О. Ключник має ґрунтовне теоретичне опертя – розділ 1 «Теоретичні засади вивчення концепту в аксіологічному вимірі» (с. 30–78). Дисертантка грамотно зреферувала й чітко виклала вузлові проблеми вивчення концептів у вітчизняній лінгвістиці. Їхнє теоретичне осмислення послугувало підґрунтям твердження, відповідно до якого концепт – це «квант спільного культурного досвіду співіснування суспільства та пізнання ним світу; розрізнювальною його рисою є насамперед етнокультурна маркованість» (с. 45). Авторці рецензованої дисертації вдалося не тільки ґрунтовно проаналізувати та узагальнити численні наукові підходи до кваліфікації лінгвокультурних концептів, а й випрацювати свою концепцію. На її глибоке переконання, «лінгвокультурологічна методика вимагає отримання даних, які можна вважати релевантними за умов врахування і давнього, і сучасного зрізів досвіду лінгвоспільноти» (с. 56–57). Саме це засадниче положення дало змогу Т. О. Ключник довести належність концепту РОЗУМ до ключових концептів української лінгвокультури і його вагоме значення у світосприйнятті лінгвоспільноти.

Заслуговує схвалення представлений у дисертації докладний опис праць, у яких досліджено лінгвальні й культурні коди з різних методологічних позицій. У роботі з високим ступенем удокладнення констатовано етрижені позиції студіювання кодів культури, зокрема в польському, французькому, українському мовознавстві, схарактеризовано різні підходи й критерії їхнього виокремлення й класифікації, акцентовано увагу на міжкодових переходах. Позитивно оцінюючи виконаний у традиціях описової аналітики огляд теорій і концепцій, як безперечний здобуток відзначимо послідовно простежуване в тексті намагання оприявити власну оцінку ретрансльованих теоретико-методологічних положень.

Переконливим варто визнати виклад розділу 2 «Концепт *РОЗУМ* у сучасній українській мові» (с. 79–121), у якому описано номінативний простір концепту РОЗУМ, парадигматичну й синтагматичну організацію одиниць-репрезентантів, схарактеризовано концептуальні механізми вторинної номінації. Тут вдало використано дані різних словників і переконливо доведено, що досліджуваний концепт належить до суперконцептів ментальної царини (с. 83–84), встановлено відмінності кількісного і якісного складу її знаків-репрезентантів (с. 141–145, Додаток А). Показовим є те, що авторка чітко й логічно простежує динаміку поняттєвого складника концепту РОЗУМ від XIV ст. і до сьогодення, переконливо визначаючи його когнітивні ознаки: ‘людина’, ‘ментальна діяльність’, ‘пізнання’, ‘позитивна оцінка’, ‘ментальні операції’, ‘практична діяльність’, ‘досвід’, ‘емоція’, ‘спроможність / неспроможність’ (до інтелектуальної діяльності).

Авторці рецензованої дисертації вдалося не тільки ґрунтовно проаналізувати та узагальнити численні наукові підходи до кваліфікації метафори, а й випрацювати своє розуміння. На її глибоке переконання, «процес формування метафор є насамперед мисленнєвим фактом і лише потім мовним, він передбачає пошук певних аналогій і подібностей між різними явищами дійсності» (с. 107). Залучення ключових принципів переінтерпретації знаків у процесі асоціативного сприйняття дало змогу Т. О. Ключник виокремити основні метафоричні моделі, у які профільований концепт РОЗУМ. Зокрема, на

підставі аналізу значної кількості текстових фрагментів із лексемою *розум* визначено ключові концептуальні метафори: РОЗУМ – ЦЕ ІСТОТА (ЛЮДИНА, ТВАРИНА), РОЗУМ – ЦЕ РІЧ, РОЗУМ – ЦЕ СТИХІЯ, РОЗУМ – ЦЕ САКРАЛЬНА СУТНІСТЬ, РОЗУМ – ЦЕ МАШИНА, РОЗУМ – ЦЕ ВЕРХ/ВЕРШИНА, РОЗУМ – ЦЕ РУХ, РОЗУМ – ЦЕ СВІТЛО, РОЗУМ – ЦЕ ДОСВІД. Авторка цілком слушно висновкує, що ці донорські зони виявляють свосрідність концептуалізації інтелектуальних здібностей і структурні взаємозв'язки концепту РОЗУМ у концептосфері української лінгвоспільноти (с. 174). Вартим уваги є також спостереження Т. О. Ключник щодо специфіки та видів метонімічних перенесень на окреслення ментальної діяльності людини. На прикладах паремійних одиниць і реалізації лексеми в тексті дослідниця аналізує атрибутивний, локальний, темпоральний, каузальний і синекдохічний види метонімії. Заслуговує на увагу спостереження здобувачки, що типовим для української мовної картини світу є синекдохічне перенесення на підставі семантики соматизмів (с. 121). Погоджуємося з дослідницею, що метонімія «здатна передати доволі місткі культурні знання у стягнутому форматі» (с. 116). Ілюстративний матеріал розділу яскраво репрезентує рівень, на якому відбувається метафоризація, метонімізація, зіставлення об'єктів, склад концептуальної й мовної картини світу мовців і спосіб їхнього мовомислення.

Практичні аспекти дослідження, які часто корелюють зі сформульованими у вступі конкретними завданнями роботи («визначити й схарактеризувати змістове наповнення й структурно-сислову організацію інтелектуального, антропного і соматичного лінгвокультурних кодів, у яких об'єктивовано концепт; висвітлити специфіку взаємозв'язку бінарних концептів РОЗУМ – ГЛУПОТА й особливості їх знакової репрезентації») (с. 25) з'ясовано в розділі 3 – «Антропоцентричні коди української лінгвокультури у сфері інтелекту» (с. 121–170).

На думку дослідниці, до найбільш репрезентативних кодів, що об'єктивують концепт РОЗУМ, належать інтелектуальний, антропний і соматичний, маркерами яких здебільшого є мовні одиниці, які виникли внаслідок вторинної номінації. Інтелектуальний лінгвокультурний код

розглянуто на основі аналізу фразеологічних і паремійних одиниць. Залучаючи багатий фактичний матеріал, Т. О. Ключник аргументовано доводить тезу про загальну смислову спрямованість ФО на визначення розуму як необхідного, аксіологічно маркованого явища, наявність якого серед інших характеристик людини значною мірою впливає на її сприйняття соціумом. Нам імпонує, зокрема, ідеографічна класифікація, на ґрунті якої виокремлено групи паремій, що віддзеркалюють розумові ознаки людини: 1) наявність інтелектуальних здібностей; 2) вроджена характеристика індивіда; 3) засіб для досягнення матеріальних і нематеріальних цілей; 4) неможливість набути розумові здібності протягом життя; 5) допомога кому-небудь у здійсненні розумових операцій.

За слушним спостереженням дисертантки, більшість одиниць на позначення особи з інтелектом наділена іронічною конотацією, що дає підстави трактувати суспільну оцінку зумисної демонстрації розумових потенцій як небажаної. Доречним уважасмо перелік номінативних одиниць на позначення осіб як носіїв певних ментальних ознак (розуму, таланту, здібностей, уміння навичок) та осіб, які не наділені такими ментальними ознаками. Показовим є фрагмент опису соматичного коду, який уможливив окреслення групи соматизмів, що стосуються «розумової» тематики, зокрема *голова, мозок (мізки), тім'я, лоб (чоло), рука, ніс, нутро, нога, серце*.

Т. О. Ключник виявила вміння логічно й чітко узагальнити величезний обстежений фактичний матеріал у висновках до розділів та загальних висновках, важливих насамперед для лінгвокультурології і когнітивної лінгвістики. Зроблені теоретичні узагальнення достатньо аргументовані й корелюють із поставленими завданнями.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових публікаціях. Відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Аналіз тексту дисертації Т. О. Ключник дає всі підстави стверджувати, що здобувачка дотрималася вимог академічної доброчесності в повному обсязі.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Позитивно оцінюючи обґрунтованість наукових положень дисертаційної роботи Т. О. Ключник, її достовірність та новизну, висловимо разом із тим і деякі побажання та зауваження:

1. Системі культурних кодів, згадуваних у різних місцях роботи, бракує стрункості. По-перше, на с. 64 авторка зауважує, що «у межах дослідження за основу взято усталену класифікацію з варіюванням типів кодів відповідно до проаналізованого матеріалу. Відтак виокремлюємо: антропний, соматичний, предметний, зооморфний, фітоморфний, мовленнєвий, просторовий і гастрономічний коди культури». У процесі ж опису неодноразово згадано й інші коди, приміром квантитативний (с. 159), міфологічний (с. 103, 162), темпоральний (с. 162), природний (с. 162), колоративний (с. 162). По-друге, як у висновках за розділами, так і в загальних висновках відсутні положення про взаємодію специфічних кодів, зокрема інтелектуального, антропного й соматичного з іншими кодами.

2. У першому розділі (с. 52 – 53), авторка зазначає: «У структурі національної концептосфери існує певна «ієрархія», вершину якої становлять культурно значущі концепти – своєрідні доміанти, що мають вагоме змістове навантаження для носіїв певної лінгвокультури та визначають ціннісні орієнтири у свідомості нації». Щодо складу лінгвокультурних доміант Т. О. Ключник покликається на «Слов'янський асоціативний словник», у якому подано 30 базових для представників української лінгвоспільноти концептів, серед яких і РОЗУМ: *життя, людина радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина*. Логічно було б у практичних розділах виявити взаємодію концепту РОЗУМ з іншими українськими лінгвокультурними доміантами.

3. У підрозділі 3.2.3. «Антропний код в паремійному і фразеологічному вимірі», де матеріалом аналізу, природно, є фраземи та паремії, після опису паремій, що виражають полярне протиставлення між типом людини із високими розумовими здібностями та, відповідно, дуже низькими: «*Більше в*

розумного розуму в п'яті, як у дурня в голові»..., незрозумілим украленням є фрагмент (с. 144) «Численною є текстова реалізація цих полярних сутностей, наприклад: *Щось було в цій постаті з круглими плавними лініями, в цих розумних і темних очах надзвичайно просте, тепле, привабливе* (В. Винниченко) ...», оскільки ні полярність, ні самі паремії тут не представлені.

4. Як назву підрозділу «Міжкодові переходи» назагал, так і термін «перехід» вважаємо не зовсім логічними, оскільки в тексті роботи йдеться не про перехід з одного коду в інший, а про взаємодію кодів, що підтверджують моделі такої взаємодії (зі знаком +), напр.: «антропний + зооморфний»; «соматичний + предметний + природний», «антропний + предметний + природний + квантитативний».

5. Авторці варто було б більш ретельно добирати ілюстрації до деяких теоретичних положень (с. 109, 112, 119 тощо). Зокрема, на с. 109 опис метафоричного перенесення РОЗУМ – ІСТОТА підтверджено прикладом *Він стояв навскоси – від невідомої й незнаної для дитячого розуму точки десь вгорі і вниз, в проломину, що утворилася на полу, бо одна дошка з того полу випала* (І. Багряний), де словосполучка *дитячий розум* не є метафорою, адже це істинні знання, оскільки герой роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський» Андрій згадує своє дитинство.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Висловлені критичні міркування не ставлять під сумнів наукову концепцію дослідження, не знецінюють теоретичної та практичної вагомості отриманих результатів і не впливають на загальне позитивне враження від роботи. Вони стосуються переважно дискусійних питань або відкривають перспективи подальших наукових пошуків.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та щодо відповідності вимогам. Дисертація Тетяни Олександрівни Ключник «Концепт РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури»

відповідає п. 6-9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 №44 (зі змінами), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», затвердженого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія.

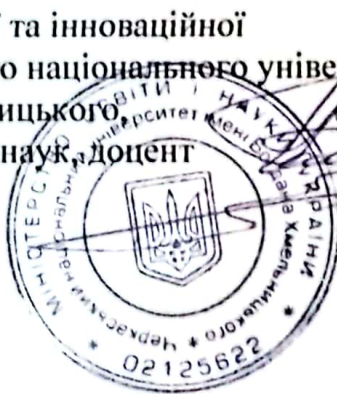
Офіційний опонент – доктор філологічних наук,
професор кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького

В. В. Калько

Підпис В. В. Калько засвідчую.

Проректор із наукової та інноваційної
діяльності Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
кандидат біологічних наук, доцент

О. В. Спрягайло